

TÜRKÇEDE DÜZENSİZ SES DEĞİŞMESİ ÖRNEKLERİ

Doç.Dr.Günay KARAAĞAÇ
Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Diğer diller gibi türkçede de düzensiz ses değişimleri ile karşılaşmaktayız. Bu yazıda, bu tür değişimlere birkaç örnek verilmiştir.

SUMMARY

We face irregular (dependent/conditioned/syntagmatic) sound changes also in Turkish as in other languages. There are several examples of this kind of change in this essay.

Aynı dili konuşan, hattâ aynı yazı dilinin terbiyesinden geçmiş insanların çıkardıkları sesler bile, değişik frekanslarıyla birbirlerinden ayrılırlar⁽¹⁾. Kişilere ve küçük topluluklara ait bu farklar, dillerin her devrinde var olmuş; dillerin bu eş zamanlı (synchronic) ses çeşitliliği, art zamanlı (diachronic) ses değişimlerinin başlangıç noktalarını oluşturmuşlardır.

Kişilere ve küçük topluluklara ait dal seslerin (allophone) ortak sesler (phoneme) haline gelişine, dilcilikte, ses değişimleri diyoruz. İşte "... ses çıkarma alışkanlıklarındaki değişiklik"⁽²⁾ olarak gördüğümüz ve başlangıçta "küçük bir grup içinde oluştuğuna, sonra alıntılarla yayıldığına"⁽³⁾ inandığımız bu ses değişimleri, bir dili belirli bir yer (isogloss area) ve belirli bir zamanda (synchronic) kullanan kimselerin ses tercihlerinin toplamıdır ve bu tercihler, o dilin o yer ve zamandaki ses sistemini oluştururlar⁽⁴⁾.

Dillerdeki ses değişimlerinin, düzenli (uniform/autonomus/spontaneous/paradigmatic)⁽⁵⁾ ses değişimleri ve düzensiz (amorphus/dependent/conditioned/syntagmatic)⁽⁶⁾ ses değişimleri olarak iki başlık altında toplamak gelenek halini almıştır⁽⁷⁾. Aslında her iki türden değişiklik de şartlıdır, aralarındaki fark, bu şartların, düzenli değişimlerde dilin ediniminden (competence), düzensiz değişimlerde ise, dilin kullanımından (performance) kaynaklanmasıdır: "Pek çok dil bilgini, 'spontaneous' ses değişmesine inansa da, son araştırmalar, her iki türden ses değişmesinin 'şartlı' olduğunu göstermektedir. Biri, 'paradigmatic' temelde, ses sistemindeki baskıların, diğeri de konuşma akışındaki 'syntagmatic' baskıların sonucudur"⁽⁸⁾. Tabii ki ses değişimlerinin ses bilgisindeki bu yapısı, şekil bilgisine de yansır: "Daha önce şekilsiz değişme ile asıl değişme arasındaki farkı gösterdik. Şekilsiz değişme, kurulmuş yeni yapılar içinde, yeni ortamlara girdikleri

için veya artık kullanılmamağa yüz tutmuş konuşma şekilleri ile dilden çıktıkları için, ortak şekillerin (morpheme) ve şekil birleşmelerinin işleyişinden farklıdır. Asıl değişme, yani düzenli değişme ise, aynı konuşma ortamları olarak tarif edilebilen ve yeni şekillerin eklenmesi ile kaybolan şekillerin aşağı yukarı ve değiştirmesi durumudur"⁽⁹⁾.

Yukarıda da görüldüğü gibi, bir dili belirli bir yer ve zaman diliminde kullanan insanların ortak ses tercihleri, o dilin o yer ve zamandaki ses sistemini oluşturmakta ve bu tercihlerdeki değişiklikler, o dilin o yer ve zamandaki düzenli ses değişmelerinin belirleyicisi olmaktadır. Dillerde, bu ses tercihlerinin değişmesinden kaynaklanan düzenli ses değişmeleri yanında, vurgunun yer değiştirmesi⁽¹⁰⁾, anlam boşalması (asemantication) ve değişmesi dolayısıyla kelimenin asıl ve bağlı morfem ilişkisinin sezilememesi yüzünden donuklaşması (frozen)⁽¹¹⁾, kelimenin taşıdığı seslerin özellikleri⁽¹²⁾ kelimenin yer aldığı ortamlardaki diğer kelimelerin ses yapıları⁽¹³⁾, vs. gibi sayılamayacak kadar çeşitli sebeplerden, kısacası, "her kelimenin kendisine ait bir tarihi"⁽¹⁴⁾ oluşundan kaynaklanan düzensiz, sistemli bir yapı fös'ermeyen, sık sık, "dil bilgininin kontrolünden çıkan"⁽¹⁵⁾ düzensiz ses değişmeleriyle karşılaşırız.

Bu yazımızda, düzensiz ses değişmelerinin değişik kaynaklı birkaç örneği üzerinde duracağız.

LAKIRDI

İlk bakışta, türk dilinin hiç bir tarihindeki ve hiç bir coğrafyasındaki ses sisteminde yer almayan 1-ön sesi ile başladığı için, türkçede alıntı bir kelime gibi görünen lakırdı kelimesi, türkçenin düzensiz ses değişmesine uğramış kendi kelimesidir. Kelime, bu ses değişikliğini, sadece, kelime vurgusunu sona alan Türkiye türkçesinde ve oldukça yeni devirlerde geçirmiştir. Bu ses değişmesi, ön ses düşmesi(apheresis) olarak bilinmektedir.

Vurgunun bilhassa ses ve hece düşmesi şeklinde görülen ses değişmelerinde ki önemi sezilmesine rağmen, dillerin tarihî imlalarında vurguların belirtilmemiş olması yüzünden, bu konunun yeterince açıklanamayacağı kabul edilmektedir: "Güçlü kelime vurgusuna sahip dillerde: vurgusuz ünlüler ya kaybolurlar ya da zayıflarlar. Kelime sonundaki ünlülerin kaybolması 'apocope', orta ünlülerin kaybolması 'syncope' olarak bilinir"⁽¹⁶⁾.

Türkçenin değişik yer ve zamanlarında ilk ve son heceleri vurgulu görebilmemize rağmen, orta heceler hiç bir devirde vurgu yüzü görmemişe benzemektedir. Belki bu yüzden, ilk ve son hecelerdeki vokallerin ender olarak düştüğünü veya değiştiğini görmemize rağmen, orta hece vokalinin düşmesi veya değişmesi, türkçenin her devrinde ve her coğrafyasında görülmektedir.

İşte türkçenin Eski Türkçe devresinde alakır- "bağırmaq", alakırış- "bağırışmaq" (EDPT) şekillerinde karşılaştığımız kelimemiz, kelime vurgusunu sona alan Türkiye türkçesinde vurgusuz ilk hece vokalinin terk ederek ^xalakır-tı > lakırtı > lakırdı şeklini almıştır. Bu vurgusuzluk yanında, alakır-, alakırış- şekillerinin yerlerini daha Eski Türkçe devresinde -1/-1- > -y/-y- ses değişmesi ile ortaya çıkmış aykır- "bağırmaq, haykırmaq" (EDPT) kardeş şekline bırakmağa başlaması da kelimedede bir donukluk yaratmış ve bu donukluk, ilk hece vokalinin terkini kolaylaştırmış olabilir: alakır- > ^xayakır- > aykır- (EDPT) > haykır- "bağırmaq, haykırmaq" (TS) gelişmesi yanında, ^xalakır-tı > lakırtı > lakırdı "1.söz; 2.boş söz" (TS) düzensiz ses değişmesi gerçekleşmiştir.

alakır- kelimesini yarı tabiat taklidi bir kelime kabil eden G.Clauson, aykır- kelimesinin birkaç güney ve kuzey şivesinde bulunduğunu kaydeder ve bu kelimelerin ses ve anlam ilişkisine temas etmez (EDPT). Çeşitli diller gibi türkçede de -ğ/-ş- > -l/-l- > -y/-y- gelişmesinin pek çok örneği görülmektedir ve bizce böyle bir değişikliği sergileyen alakır- > aykır- kelimeleri, tıl/til "dil; dil, lisan" (EDPT) kelimesinin dal şekillerini (allomorphe) taşımaktadırlar: tıl "dil; dil, lisan" (tile- "dilemek"; tē- (< ^xtiye- < tile-) ∞ ^xkal (> çuv. kala- "söylemek"; kalaguz > kılavuz "kılavuz") ∞ ^xil (> élçi "elçi"; ilen- "beddua etmek") ∞ ^xyal (> yala- "yalamak"; yalavaç "elçi, peygamber") ∞ ^xal (> alakır- "bağırmaq" > ^xayakır- > aykır- "bağırmaq" > haykır- "haykırmaq").

LOŞ

Bu kelime de, ilk bakışta, türk dilinin hiç bir tarihindeki ve hiç bir coğrafyasındaki ses sisteminde yer almayan l- ön sesi ile başladığı için, türkçede, başka dillerden alınmış bir kelime gibi görünmektedir. Bu kelime de, türkçenin, düzensiz ses değişmesine uğramış kendi kelimesidir. Bu düzensiz ses değişmesi ise, konsonantların çıkış noktalarının geriye alınmasının yol açtığı ve bir anlamda konsonant güçlenmesi demek olan art-damaklılaştırma (velarization)'dır. Dillerde yaygın görülen ses değişmesi ise, bunun tam tersidir; yani konsonantların öne alınarak basitleştirilmelerinin yol açtığı ve bir anlamda konsonant zayıflaması demek olan ön-damaklılaştırma (palatalization)'dır (17).

Türkçenin loş kelimesi, örneğinde, y yarı konsonantının beklenmedik bir gelişme göstererek yerini daha da sağlamlatacak sızıcı bir konsonant, yani bir tam konsonant haline geldiğini görüyoruz: yoş "1. loş, alaca karanlık; 2. osm. yoş (göz için) "kamaşmak, kararmak" (EDPT) > ttü. loş "1. yeterince aydınlık olmayan, yarı karanlık, az ışık alan; 2. az ışık veren" (TS).

Bu beklenmedik gelişme karşısında, akla gelebilecek ilk sebep, kelimenin yer almış olabileceği ortamlardaki diğer kelimelerin ses yapıları olmalıdır.

Türkçenin tarihi içinde, kelime başındaki yeri oldukça sağlam görünce y sesi, iç ve son ses olarak başka seslerden ve oldukça yeni zamanlarda gelişmiştir. Bu yeni devirlerin iç ve son sesi olarak y'nin şimdiye kadar bilinen başlıca kaynakları, b,d,g ile bunların sedasızları ve nazalieridir. Biz, bunlara, başka dillerde de gördüğümüz, sızıcı ve akılcılardan gelen y'yi katmak istiyoruz: ş > l > y; fakat burada konumuz dışına çıkmamak için bu yoldaki görüşümüzü başka bir yazımıza bırakıyoruz. Burada, sadece, türkçenin, böyle bir değişikliği tarihinden önceki devirlerde yaşadığını gördüğümüzü belirnelim: taş "taş" ∞ kaş "yada taşı, yeşim taşı" ∞ yalın/yalın/yalt "yalın kaya, yalçın kaya" ∞ kaya "kaya" ∞ say "taşlık, taşlı yer" vs. (EDPT); yaşu- "ışımak" ∞ yal- "ışımak, parlamak" ∞ ay "ay", vs.(EDPT).

y yarı konsonant veya yarı vokalinin uzun ömürlü bir ses olmadığı, ayırıcı fonksiyonunu (distinctive function/future) yitirdiği durumlarda sık sık düşürülerek diftonglara yol açtığı bilinmektedir(18).

DİP NOTLAR

1. Leonard Bloomfield, Language, London 1979, 365.s.
2. Leonard Bloomfield, Language, London 1979, 369.s.
3. Leonard Bloomfield, Language, London 1979, 480.s.
4. Leonard Bloomfield, Language, London 1979, 365.s.
5. Mario A. Pei, A Dictionary of Linguistics, New York, 1954.
6. Mario A. Pei, A Dictionary of Linguistics, New York, 1954.
7. Leonard Bloomfield, a.g.e., 479.s. ve H.M.Hoenigswald, 19.s.vd.
8. Mario A. Pei, a.g.e.
9. Henry M. Hoenigswald, Language Change and Linguistic Reconstruction, Chicago 1965,57.s.
10. Vurgunun yer değiştirmesinin, bilhassa ses ve hece düşmesi şeklinde görülen düzensiz ses değişimlerinde önemli rol oynadığı; fakat dillerin tarihi imlalarında vurguların belirtilmemesi yüzünden bu konunun yeterince açıklanamayacağı kabul edilmektedir. (Bk.L.Bloomfield, a.g.e., 382). Vurgunun yer değiştirmesinin yol açtığı ses başlıca ses değişimleri, hece düşmesi (haplology), ön ses düşmesi (apheresis), iç ses düşmesi (syncope)ve sos ses düşmesi (apocope)'dir.
11. Anlam boşalması (asemantication), anlam değişmesi ve kelimelerin yaşadıkları ortamlardan, bu ortamların değişmelerinden kaynaklanan oldukça çeşitli sebeplerle dillerde donuk (frozen) şekillerin ortaya çıktığını biliyoruz. Donuk kelimeler, yapılarındaki asıl ve bağlı morfeplerin morfemik değerleri ile seslerinin fonemik değerlerinin sezilemediği yapılardır. Bu yüzden, bu tür kelimeler, yabancı dillerden alınan kelimeler gibi bir bütün halinde muamele görürler. Tıpkı alıntı kelimeler gibi, bir sisteme bağlanması oldukça zor ses ve anlam değişmelerine uğrayabilirler. (Bkz. G. Karaağaç, Birkaç Kelime Hakkında, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, V, İzmir 1989).
12. Kelimelerde yer alan sürtünmeli ve bilhassa akıcı seslerin yol açtığı düzensiz ses değişmelerinin en çarpıcı örnekleri, hece veya ses yer değiştirmeleri (metatez)'dir. (Bk.G.Karaağaç, Eski Metatez Örnekleri, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI, İzmir 1991).
13. Kelimelerin, yer aldıkları ortamlara bağlı olarak geçirdikleri düzensiz ses değişmelerinin çeşitleri, oldukça boldur. Bu tür değişmelerin en çarpıcı örnekleri, tekrarlarda ve birleşik kelimelerde görülür.
14. Leonard Bloomfield, a.g.e., 328.s.
15. Leonard Bloomfield, a.g.e., 402.s.
16. Leonard Bloomfield, a.g.e., 382.s.
17. Leonard Bloomfield, a.g.e., 376.s.
18. Leonard Bloomfield, a.g.e., 378.s. ve André Martinet, Le Langage, (Frédéric François, La description linguistique), Paris 1968, 212-3. s.

KISALTMALAR

- çuv. : çuvaşça
EDPT : Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford 1972.
TS : Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 1988.